

Integratie? Een pleidooi voor een alternatieve cultuurvisie

André Droogers

The relationship between mosque and school is supposed to contribute to the integration of newcomers in Dutch society. In this article the concept of integration, as the adaptation of migrant communities to Dutch culture and society, is deconstructed. It is shown that this view on integration has many problematic aspects. The criteria are not clear. The presupposition is that Dutch culture and society are homogeneous and static – which is not the case, for historical reasons but also because of the impact of globalization, including the arrival of migrants. Identities, both of the ‘established’ Dutch and of newcomers, are contextually developed and constantly redefined. A new perspective on culture is needed, as a general human capacity for meaning-making, contextually applied, resulting in dynamic repertoires for behaviour and interpretation. In the contacts between school and mosque this new perspective can be tested and exercised.

Het probleem

Het contact tussen moskee en school is, zoals uit de casus blijkt, niet zonder spanningen en problemen. Alle partijen die betrokken zijn bij deze relatie – schoolbestuur, leerkrachten, leerlingen, moskeebestuur, plaatselijke overheid, vrijwilligers – hebben een eigen beeld van wat integratie is of zou moeten zijn. Dat die beelden zelden met elkaar sporen, maakt het contact ingewikkeld.

Op microschaal weerspiegelt de relatie tussen moskee en school een macroproces dat zich in de Nederlandse samenleving voltrekt. Welke plaats nemen allochtone minderheden in die samenleving in? Hoe kan de mini-samenleving van de school er uitzien in het licht van wat in de ruime Nederlandse samenleving gebeurt? Wat zijn bijvoorbeeld de spelregels voor het lokaal gespeelde spel tussen moskee en school? De school is een brandpunt van ontwikkelingen en sommige scholen grossieren in multiculturele pijnpunten. De casus die in

A.F. Droogers, prof. dr., emeritus hoogleraar Vrije Universiteit Amsterdam, afdeling Sociale en Culturele Antropologie.

Correspondentieadres: **A.F. Droogers**, Afdeling SCA, Faculteit Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1081c, 1081 HV Amsterdam, email: af.droogers@fsw.vu.nl

dit nummer centraal staat, maakt duidelijk hoe de problemen ervaren worden vanuit een instelling buiten de school die zich bij de school en bij allochtone leerlingen betrokken voelt. Ze laat ook zien hoe de overheid zich opstelt. De integratiedilemma's worden zichtbaar.

In dit artikel probeer ik het begrip 'integratie' te deconstrueren, zeker nu de roep om integratie steeds luider klinkt. De tijd dat men het over integratie had en dan standaard het zinnetje 'met behoud van eigen identiteit' toevoegde, lijkt voorbij. Zelfs de term 'multicultureel' is nu omstreven. Na het optreden van Fortuyn, Hirsi Ali en Wilders is integratie sec, begrepen als 'je past je maar aan de autochtone cultuur aan', nadrukkelijker een beleidsdoel geworden en tot de politiek correcte vertogen gaan behoren.

De vraag is echter hoe werkbaar deze opvatting van integratie is. Integratie is een begrip waar een heel probleemveld kort mee wordt aangeduid en waarmee de vermeende oplossing ook bijgeleverd lijkt te worden. Maar wat is die oplossing? En hoe ziet het integratiepad er concreet uit?

De school wordt vaak gezien als een instrument om integratie te bevorderen, vooral als de school in een achterstandswijk ligt en contact heeft met moskeeën. Ook de moskee kan een eigen rol spelen in het integratieproces, mede door contact met scholen. Een deel van het subsidiebeleid richt zich op beide instellingen.

Er zit nogal wat onzekerheid ingebouwd in het integratiebeleid. Politiek en beleid bestaan bij de gratie van de vooronderstelling dat de samenleving beheersbaar is en dus maakbaar. Beleidsmakers gedragen zich als sociale en culturele ingenieurs, maar het menselijk materiaal voegt zich maar moeilijk naar de blauwdrukken. Dat het met het beleid vaak spaak loopt, duidt er al op dat wat wenselijk is, niet altijd te verwezenlijken is.

Het integratietoneel is, met een metafoer uit de politieke antropologie, een arena en die is moeilijk te regisseren (De Ruijter 2002:18). Er treden spelers op die verschillen in sterkte, elk met eigen strategie, en met uiteenlopende belangen. Elke speler brengt een eigen culturele achtergrond en achterban mee, wat de communicatie nog ietsje ingewikkelder maakt. Per speler verschillen ook de inzet en de beschikbare middelen. Sommige sterke spelers, zoals de overheid of schoolbesturen, lijken zelfs bevoegd om de spelregels tijdens het spel aan te passen. Anderzijds is er meestal wel de wil netjes over de spelregels te onderhandelen. De verschillende spelers vormen zich een beeld van elkaar – waar de ander zich niet noodzakelijk in zal herkennen maar wel mee heeft te rekenen. De uitkomst van het spel is daardoor ongewis. Spelers realiseren zich niet altijd dat het spel zijn eigen loop kan hebben, en dat het zijn eigen mechanismen kent. De loop der gebeurtenissen gaat soms op de loop met de spelers, die dan ad hoc reageren.

Ik gebruik met opzet de spelmetafoer, omdat het begrip 'spel' een programmatische dubbele bodem heeft die in de integratiethematiek van pas kan komen. Spel wordt door mij opgevat als het menselijk vermogen meer ordeningen van de werkelijkheid te hanteren. Spel heeft dus te maken met alternatieven, omdat

– op een serieuze manier – met mogelijkheden gespeeld kan worden. Dat betekent ook dat de spelvaardigheid gebruikt kan worden om zich te verplaatsen in de positie van de ander. Toegepast op integratie slaat het bijvoorbeeld op de vaardigheid om zich in de positie en de leefwereld van de gesprekspartner te verplaatsen. Het contact tussen school en moskee biedt ruim gelegenheid deze vaardigheid te trainen.

In het vervolg van dit artikel worden eerst de problematische kanten van het integratiebeleid geïnventariseerd. Vervolgens bespreek ik de essentialistische kijk op de vaderlandse cultuur die typerend is voor het huidige integratiebeleid. De veronderstelde afgeslotenheid van die cultuur is door het globaliseringsproces sterk aangetast. Verder wijs ik op de ongelijke verdeling van de lasten die integratie met zich meebrengt. Gezien alle gesignaleerde problemen is een ander integratiebeleid nodig. Dit vergt een andere visie op cultuur. Met behulp van die visie kan de problematiek beter inzichtelijk worden gemaakt en naar een werkbare oplossing gevoerd. In de concrete praktijk van de relatie tussen school en moskee kan deze nieuwe visie worden toegepast.

Integratie ontleed

Als beleid steeds meer gericht wordt op integratie, ook door middel van de relatie tussen moskee en school, dan is het verstandig die term te wegen. Integratie lijkt in het huidige taalgebruik betrekking te hebben op het opnemen van allochtone minderheden in de autochtone meerderheidscultuur. Het staat dan tegenover segregatie en gettovorming. Het meerstromenland wordt gekanaliseerd. Daar blijken nogal wat haken en ogen aan te zitten. Laten we de belangrijkste kwesties inventariseren.

1. Een eerste, veelgehoorde vraag als het om integratie gaat, is of integratie een eenzijdig asymmetrisch proces is: nieuwkomers passen zich aan de gevestigden aan. Of wordt van de gevestigden toch ook enige verandering verwacht? Als de samenleving verandert, niet in het minst door de aanwezigheid van minderheden, is de vraag misschien gerechtvaardigd of de meerderheid voldoende geïntegreerd is. Weet men zich te bewegen in de nieuwe samenleving waarin minderheden in bepaalde wijken als meerderheid aanwezig zijn?

2. Een tweede discussiepunt betreft de veronderstelling dat de identiteit, in het enkelvoud, moet veranderen bij integratie. In feite zijn er meer identiteiten in het geding, elk met een eigen context, ook al moet de enkeling een manier vinden om in al die identiteiten en contexten zichzelf te blijven. Al die identiteiten zijn in de ontmoeting in allerlei contexten tussen mensen met verschillende culturele achtergrond voorwerp van onderhandeling. Nog sterker: identiteiten bestaan niet zoals plantensoorten in een herbarium, maar worden voortdurend gevormd en bijgesteld. Ze zijn meer een film dan een pasfoto. Identiteiten worden niet gereproduceerd, maar per context letterlijk opnieuw geproduceerd. Ze

worden per context ook strategisch ingezet. Ze worden steeds weer geconstrueerd binnen een met machtsspelen doordrenkte arena. Deelname in de arena lijkt dus niet mogelijk zonder dat er consequenties zijn voor de identiteit van de deelnemers.

Macht blijkt bijvoorbeeld uit het vermogen de situatie te definiëren en bovendien uit de toegang die men heeft tot schaarse goederen en diensten (De Ruijter 2002:17,18). Per context kan dat verschillen. In de multiculturele arena spelen de betrokkenen in wisselende scènes en contexten – school, moskee, gemeente, de media – een spel van etikettering en zelfdefinitie. Het is een geven en nemen dat afhangt van de machtsverhoudingen: tussen leraar en leerling, tussen leraar en ouders, tussen ambtenaar en cliënt, tussen overheid en instelling, enzovoorts. Kennis is macht, wat de school tot een machtscentrum maakt. Identiteiten zijn tegelijk inzet en machtsmiddel. Integratie kan dus niet betekenen dat ‘de’ identiteit vernederlandst wordt, net zo min als in een eerder beleid integratie ‘met behoud van identiteit’ mogelijk was. Wie behoudt dan zijn of haar identiteit, en welke dan van de vele? In welke context?

3. Ten derde is het de vraag of er een goed criterium te bedenken is voor geslaagde integratie. Taal, werk, publieke deelname, en kennis van de samenleving zijn als criterium voor integratie gesuggereerd, maar nader onderzoek van deze vier criteria leert dat ze elk hun eigen problemen hebben en bovendien meestal verbonden zijn met een bepaalde context.

3 a. De meeste mensen zullen bij geslaagde integratie allereerst denken aan de beheersing van de Nederlandse taal. Taal en cultuur hangen nauw samen, en via de kennis van de taal wordt toegang verkregen tot de ins en outs van een cultuur. Maar welk niveau van beheersing is vereist? De taal, als weerspiegeling van de cultuur, geeft maar moeizaam alle geheimen prijs aan de nieuwkomer. De nieuweling zal de nieuwe taal met een accent spreken dat zijn afkomst verraadt. Taalbeheersing is dus nog geen garantie voor integratie in cultuur en samenleving. Intussen verandert de Nederlandse taal ook, o.a. onder invloed van nieuwkomers, zoals blijkt uit het ontstaan van een straattaal die jongeren van verschillende allochtone komaf onderling gebruiken.

3 b. Een ander criterium dat wordt aangevoerd is de deelname aan het economische proces, als werknemer of als ondernemer, dus in een heel specifieke context (b.v. Akel 2002). Praktisch is integratie dan in feite het beëindigen van werkloosheid. Immers, wie niet aan het arbeidsproces deelneemt, moet dat wel ervaren als een manier van uitgesloten zijn, het tegendeel van integratie – en dat terwijl werk vaak een belangrijk motief was voor migratie. De school heeft hier ook mee te maken, want opleiding is voorbereiding op een beroep en bepaalt dus de kansen op de arbeidsmarkt. Maar welke identiteit hoort bij de werksfeer? Is het mogelijk op het werk voor geïntegreerd door te gaan en na werktijd juist niet? Hoe zwaar weegt dan het criterium van de economische integratie? En wat

te denken van eerste-generatie-allochtonen die arbeidsongeschikt zijn geraakt na jaren van vuil werk dat autochtonen niet meer wilden doen?

3 c. Soms wordt integratie gemeten aan de deelname aan het publieke leven. Dat aspect speelt bijvoorbeeld mee als gesteld wordt dat integratie blijkt uit het feit dat toegang is verkregen tot publieke voorzieningen, zoals onderwijs of gezondheidszorg. Eveneens behorend tot de publieke sfeer is het criterium van het bekleden van publieke of overheidsfuncties door vertegenwoordigers van minderheden. Er zijn verschillende voorbeelden van volksvertegenwoordigers uit allochtone kringen. Of is ook hier sprake van een bepaalde context, waar weinigen in doordringen – nog afgedacht van de identiteiten die de geslaagde integranten in andere contexten van hun leven koesteren?

3 d. Er kan ook een wat algemener criterium gehanteerd worden, door te eisen dat nieuwkomers zich moeten weten te bewegen in de Nederlandse samenleving. Dat lijkt aan te sluiten bij een bekende definitie van cultuur als de kennis die vereist is om in een samenleving mee te kunnen doen (vgl. Tennekes 1990:29).

Een eerste moeilijkheid hiermee is dat als het over integratie gaat, gewerkt wordt met een nogal statische, algemene, contextloze opvatting van die kennis. In welke context wordt de nieuwkomer geacht te kunnen functioneren? De leerling die in de inburgeringscursus of op school goed mee kan doen, is daar niet noodzakelijk toe in staat in andere contexten, en omgekeerd.

Ten tweede hangt veel uiteindelijk af van het beeld dat men van de samenleving heeft en dat overgedragen moet worden. Als integratie staat voor opname van de allochtone minderheid door de autochtone meerderheid, dan denkt men feitelijk aan een mono-culturele samenleving. Maar hoe mono-cultureel is en was de Nederlandse samenleving?

Het integratiedebat wordt de laatste tijd beheerst door een essentialistisch benadering van de Nederlandse samenleving, alsof de essentie van een cultuur geformuleerd zou kunnen worden en voor altijd gevat is binnen duidelijke grenzen. In essentie blijft de cultuur door de eeuwen heen dezelfde, zo is de gedachte. Maar is de Nederlandse cultuur wel zo homogeen? Omdat dit een belangrijke vooronderstelling is van het integratiedebat, is het nuttig dit aspect eerst nader te onderzoeken.

Essentialisme en cultuurrelativisme

Allereerst moet erkend worden dat de essentialistische visie niet helemaal als achterhaald of onzin kan worden afgedaan. Mensen identificeren zich immers vaak met een bepaalde cultuur en worden ook door anderen daarmee geïdentificeerd. Autochtone zowel als allochtone kinderen worden primair in de besloten kring van gezin en familie gesocialiseerd en zo wordt van generatie op genera-

tie dat geheel van gewoonten doorgegeven. Mensen zoeken, hoe dan ook, een eigen gezicht, ter onderscheiding én om zich juist met anderen te identificeren. Samenlevingen continueren zichzelf middels het instandhouden van een geheel eigen cultuur. Natiestaten versterken dit doordat het nationalisme een eigen cultuur koestert en met een rituele cultus omgeeft. Omdat in onze tijd grenzen overstegen worden als gevolg van globalisering en de vorming van bovennationale eenheden zoals de Europese Unie, wordt uit reactie het nationale, regionale en lokale versterkt. Zolang er geen nieuwe identiteit is, klampt men zich vast aan de oude vertrouwde identiteit. Angst voor het andere groeit als dat zich sterk maakt, of het nu uit Brussel of uit het Berbergebied komt. Men reageert essentialistisch met versterking van het vertrouwde.

Tegelijk neigen nieuwkomers ertoe de eigen vertrouwde identiteiten te koesteren. Men probeert in de nieuwe situatie zichzelf te blijven door even essentialistisch aan de eigen identiteit vast te houden en die zelfs te versterken, vooral als men het idee heeft niet echt met open armen te worden ontvangen. Essentialisme roept essentialisme op, ook al beperkt zich dat tot een aantal contexten zoals religie, kleding, voeding, gender, huwelijk en verwantschap. Mensen veranderen hun cultuur niet zo gemakkelijk. Dat geldt voor de nieuwkomers, maar evenzeer voor degenen die integratie zien als een verplichte aanpassing aan de gastcultuur die zij hooghouden.

Hoe uit dit essentialistische denken zich? Bij het onderhandelingspel, ook in de arena van moskee en school, wordt nog vaak digitaal gedacht, in wij/zij, autochtonen/allochtonen, binnen- en buitenlanders, insiders/outsidere, gewone werknemers en gastarbeiders. De woordkeuze past, ook via termen als multicultureel, intercultureel en integratie, wonderwel binnen dit digitale, essentialistische denken. Voor overlap, grensgangers en verschillen per context is geen plaats.

Essentialisme is niet nieuw. Al lang voordat er een integratiedebat was, vertoonde de Nederlandse cultuur essentialistische trekken, maar op een geheel eigen wijze. Het land is ontstaan als multi-provinciale, federatieve samenleving. Dat typeert de vaderlandse geschiedenis. Men herkent een typische Fries of Limburger of Zeeuw aan bijbehorende culturele kenmerken: koppig, Bourgondisch, zuinig. Wilders is natuurlijk op deze manier met een van zijn identiteiten een typische Limburger, nog sterker, een Venloënaar.

Bovendien hebben we decennia van verzuiling gekend, eigenlijk een federatief verband van nogal degelijk afgegrensde, essentialistische subculturen met elk hun eigen belangen, steeds erop uit om zichzelf te blijven: protestant, katholiek, liberaal of socialistisch. De verzuiling was een praktische oplossing om, ondanks de soms radicale verschillen, met elkaar een samenleving overeind te houden. Vertegenwoordigers van de deelnemende zuilen vonden een effectieve methode om alleen het hoogst noodzakelijke met elkaar te regelen en de ander verder zo min mogelijk tegen te komen. Naast elkaar bestonden minisamenlevingen met eigen scholen, kerken, partijen, vakbonden, middenstand, vakantiebestemming en zelfs emigratiecentrales. De zuilen hebben recent veel

invloed verloren, o.a. door de secularisatie en het commercieel worden van de dienstverlening. Toch zijn de resten nog altijd zichtbaar. Onderwijs, omroepbestel en partijstelsel vertonen er nog steeds de sporen van. Sommige migrantengroepen hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt, bijvoorbeeld door eigen scholen en omroepen op te richten.

Verder is individualisering intussen een culturele waarde geworden, waardoor het gemeenschappelijke onder druk is komen te staan. De Nederlandse identiteit en cultuur – waarin de nieuwkomers zouden moeten integreren – zijn al lang niet meer zo eenduidig en herkenbaar. Er wordt al een tijd gesproken over een crisis van normen en waarden. De oude kaders die normatief werkten, zoals die van de christelijke kerken, hebben aan gezag ingeboet. Voorgaande generaties slagen er al lang niet meer in de opvolgende generaties te controleren. Het eigene speelt bij alle deelnemende bevolkingscategorieën een rol, en tegelijk moet men het met elkaar zien te vinden, omdat men dat wil of – vaker – omdat men wel moet. Dat vergt aanpassing en moeizaam manoeuvreren, ongeveer zoals ouders en adolescente kinderen samen de weg moeten zoeken – en vaak kwijt zijn. De Nederlandse samenleving is haar identiteit kwijt, en vertoont dus alle kenmerken van de adolescent die met alle bijbehorende emoties koortsachtig op zoek is naar de vraag: wie ben ik? In die federatieve, deels nog verzuilde, geïndividualiseerde leefwereld zouden nieuwkomers dan moeten integreren.

Met het essentialisme komt een andere visie mee, namelijk het cultuurrelativisme, de verdediging van het goed recht op eigenheid en behoud van identiteit. Er zijn evenveel waarheden als er culturen zijn, zeggen cultuurrelativisten. Mensen van verschillende culturen moeten elkaar niet de maat nemen met behulp van de criteria van de eigen cultuur. Doen ze dat wel, dan maken ze zich schuldig aan ethnocentrisme, de houding waarbij men de eigen cultuur superieur acht en als maatstaf hanteert bij de beoordeling van andere culturen.

In de strijd tegen westerse koloniale arrogantie, racisme en superioriteitsgevoelens was cultuurrelativisme een nuttig wapen. Toch kleven er bezwaren aan deze visie. Ze is immers ook gebruikt als verdediging van segregatie en apartheid. Bovendien verleidde het cultuurrelativisme tot het zich onthouden van een standpunt in morele kwesties, alsof de overtreder te verontschuldigen was vanuit de eigenheid van zijn of haar cultuur. De Tweede Wereldoorlog maakte pijnlijk duidelijk waartoe de eigenheid van een cultuur in staat was.

Vormen essentialisme en cultuurrelativisme een vast koppel of zijn ze ook los verkrijgbaar? In de praktijk komen ze niet altijd samen voor. Essentialisme kan ook samengaan met ethnocentrisme. Iemand als Wilders spreekt over de Nederlandse cultuur en ook over de Islam op een essentialistische manier. Zijn beoordeling van de islam stoelt op ethnocentrisme. Tegelijk gebruikt hij cultuurrelativisme als scheldwoord, voornamelijk omdat integratie-met-behoud-van-eigen-identiteit bepleit is met cultuurrelativistische argumenten. Bovendien geeft Wilders zelf bepaald niet blijk van cultuurrelativisme als hij de islam veroordeelt.

Perforatie

Essentialisme is dus deel van het veld waar het integratiedebat over gaat. Tegelijk wordt het ingehaald door ingrijpende veranderingen in de Nederlandse en vooral de wereldsamenleving. Daardoor correspondeert het essentialistische beeld niet meer met de werkelijkheid, ook al blijven er voldoende contexten waarin het kan overleven. De vestiging van minderheden, waardoor het integratiedebat gevoerd moet worden, is op zich symptoom van een ander soort samenleving. De vermeende waterdichte cultuurgrenzen zijn geperforeerd en zo lek als een mandje. Er is een unieke nieuwe situatie ontstaan, zo nieuw dat gangbare oplossingen niet meer voldoen. Waarden die het goed deden in mono-culturele samenlevingen, botsen nu. Is er dan ruimte voor de sharia? Mag andere kleding zoals de hoofddoek?

Het overstijgen van lokale grenzen wordt tegenwoordig samengevat onder de noemer globalisering, het proces waarbij de wereld als geheel steeds meer één enkele plaats van handeling wordt, met wereldwijde regels, producten en kenmerken. Wie bewust nagaat waar de producten en diensten die hij of zij in de loop van een dag benut vandaan komen, ziet pas goed hoe de hele wereld binnen is gekomen in het leven van mensen. Ook al wordt globalisering lokaal vertaald en op maat gemaakt, ze vormt niettemin de onderstroom van het moderne leven. In de Nederlandse situatie is die lokale vertaling niet zo moeilijk te onderkennen. De Nederlandse economie moest het al sinds Piet Hein hebben van het buitenland, hetgeen toont hoe betrekkelijk nationale grenzen zijn. Het koloniale verleden voedde een essentialistische en superieure visie op de eigen cultuur en trok culturele grenzen middels een even essentialistische visie op de gekoloniseerden en hun culturen. Tegelijk legde het kolonialisme de wereld open. De economische expansie van het westen heeft de wereld beroerd en veranderd. Na de onafhankelijkheid ontstonden migratiestromen uit vroegere koloniën, waaraan later die van gastarbeiders en asielzoekers werden toegevoegd. Massamedia begeleiden het openleggen van de wereld. Zelfs ons vorstenhuis, nationaal symbool bij uitstek, is geïmporteerd, tot en met de toekomstige koningin – die trouwens het bestaan van een Nederlandse identiteit ter discussie durft te stellen. En een ander nationaal symbool, het Oranje elftal, is al geruime tijd sterk afhankelijk van multiculturele mankracht. Nederland is een 'imagined community' en is dat al enkele eeuwen.

Met een beeld kan de huidige situatie worden getypeerd. Het is net of er vroeger allemaal essentialistische aquaria naast elkaar bestonden, elk met één enkele vissoort erin. En nu hebben we daarnaast ineens een giga-aquarium van het Blijdorp- of Burgers-soort, waarin vissen van heel verschillende kleur rondzwemmen. De zilvergrijze Hollandse haringen moeten nu samenscholen met fraai gekleurde tropische vissoorten. Uiteraard zwemmen er ook wel enkele haaien en andere roofvissen rond, waarmee de veiligheid een probleem kan worden. Een deel van die vissen en visjes heeft eigenlijk heimwee naar het veilige essentialistische aquarium van weleer, waar men heerlijk onder elkaar

was, ook al was er soms minder voer. Ze zouden het liefst terugspringen naar dat eigen aquarium. Andere zijn juist op het voer afgekomen. Sommige soorten herscheppen bij gebrek aan beter hun eigen habitat in een hoekje van het giga-aquarium. Ze willen allemaal het liefst zichzelf blijven, maar ze zullen het in dat grote aquarium onvermijdelijk met elkaar moeten zien te vinden. Zoals alle vergelijkingen loopt ook deze ergens spaak, want vissen veranderen niet terwijl mensen dat vermogen wel hebben.

In onze tijd bestaat de afgesloten Nederlandse cultuur waarin men zich moet voegen al helemaal niet meer. Autochtone volksvertegenwoordigers, van Bolkestein tot Wilders, verdedigen niettemin nog het essentialistische idee dat nieuwkomers zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. De paradox is duidelijk: hoe kan men zich voegen in iets dat niet langer begrensd en afgesloten is? De roep om integratie klinkt dus als een echo van voorbijgaande tijden, voordat de globaliseringsprocessen en de individualisering voelbaar werden. Men dwingt tot integratie in iets dat al lang aan voortdurende aantasting onderhevig is. Men probeert het essentialistische stereotiep te re-produceren, opnieuw te produceren. Overspoeld door verandering vlucht men naar de oude trouwe terp van het erfgoed – die echter al lang ondergraven is.

Lusten en lasten

Is iedereen nu wereldburger, ook degene die trots is op Nederland? De feitelijke situatie ligt iets ingewikkelder. Allereerst legt niet wie men is het meeste gewicht in de schaal, maar het beeld dat men van zichzelf heeft. Bovendien doet globalisering zich weliswaar wereldwijd voor, maar wordt pas op het lokale vlak zichtbaar. Het abstracte praten over een wereldwijd proces krijgt pas handen en voeten in het dagelijks leven van mensen. De roep om handhaving van de eigenheid is bovendien een lokale reactie op globalisering (De Ruijter 2002:19). Die reactie neemt velerlei vormen aan. De beweging 'Trots op Nederland' is een uiting. De verwerping van de Europese constitutie is een eerder voorbeeld, evenals de niet echt populaire invoering van de euro – nota bene overal dezelfde munt, maar in alle landen weer verschillend gemunt. Een voorbeeld is ook de sterk gegroeide populariteit van regionale popmuziek en van regiosoap.

De lusten en de lasten van globalisering zijn niet gelijk verdeeld. Dat heeft gevolgen voor het integratiedebat. De beleidsmakers zijn niet zelden degenen die het minst met integranten te maken hebben. De ironie is dat globalisering minderbedeelde migranten op weg bracht om zich elders tussen andere minder bedeelde te vestigen. Integratie in de samenleving blijkt vooral integratie in bepaalde wijken te betekenen. School en moskee zijn vaak samen tot de probleemwijk veroordeeld. In de praktijk betekent integratie een verdubbeling van de toch al aanwezige problemen, alsof problemen ertoe neigen elkaar op te zoeken. De bedreiging die van de veranderende wereld uitgaat, neemt op wijkniveau soms existentiële vormen aan en raakt mensen diep, vooral als de directe leefomgeving ingrijpend verandert. Populisme vindt daar gretig aftrek.

Machtsverschillen bepalen wie het meest met verandering te maken krijgt. Het systeem van huisvesting weerspiegelt in stadswijken de klassenmaatschappij. Degenen die het minst toegang hebben tot schaarse hulpbronnen en tot het politieke proces dat de verdeling van die middelen begeleidt, zijn ook degenen die in hun wijk van huurhuizen de verandering het meest aan den lijve ondervinden. Juist in zulke wijken, waarvan sommige ooit toonbeelden waren van geslaagde huisvesting voor de lower middle class, zoals de tuindorpen in diverse steden, oogstte de LPF bij de verkiezingen van 2002 soms de meerderheid van de stemmen. Dat gebeurde ogenschijnlijk louter en alleen op grond van de slogan van de vermoorde leider dat ons land vol is. De hogere klassen zijn niet op huurwoningen aangewezen. Ze beschikken bovendien over de middelen om zich als dat nodig is met hun kinderen te onttrekken aan wat zij ervaren als bedreiging van hun leefomgeving, veiligheid en onderwijsvoorzieningen. Als Den Haag aan gezag verliest, vormt deze ongelijke verdeling van de integratiepijn over de klassen daarvan een belangrijke oorzaak. Vanuit de lokaal ervaren globalisering en de ongelijke verdeling van de pijn rijst dus alweer de vraag: integratie waarin? Integratie in de context van probleemwijken, lijkt het.

Een alternatieve cultuurvisie

Misschien is na al deze doodlopende wegen een uitweg te vinden in een andere kijk op cultuur. Met een essentialistische cultuuropvatting is er weinig kans dat de werkelijkheid zich voegt naar de wens tot integratie als eenzijdige aanpassing. In de huidige situatie van cultuurcontact en cultuurbotsing heeft men veel meer aan een andere conceptie van cultuur, namelijk als het algemeen menselijk vermogen tot betekenisgeving aan de beleefde werkelijkheid. Daar lijkt meer empooi voor dan voor een visie op cultuur als een concreet essentialistisch geheel aan gewoonten, met een duidelijke identiteit, ook al is die essentialistische gelokaliseerde cultuur een uiting van dat algemeen menselijke culturele vermogen. De ruime, universele cultuuropvatting past prima bij de geglobaliseerde wereld.

Globalisering heeft de essentialistische denkwijze uitgehold, omdat de bijbehorende context aangetast is. Immigratie van nieuwkomers is daar een symptoom van en roept juist daardoor felle reacties op. Mensen hebben immers nog steeds in belangrijke mate een eigen culturele achtergrond. Maar in de huidige situatie wordt iedereen geacht tegelijk in staat te zijn om positie te kiezen in contexten die bijna steeds een mondiale dimensie hebben, ook al zet men geen stap over de landsgrenzen of zelfs over de eigen drempel. Het proces van betekenisgeving maakt in onze tijd gebruik van een veel groter *repertoire* dan in de lange voorgaande periode waarin culturen min of meer van elkaar afgegrensd waren. Om mee te kunnen komen in de geglobaliseerde wereld zoals die zich lokaal in uiteenlopende contexten aan iedereen op eigen wijze voordoet, is meer kennis nodig dan die van de eigen culturele achtergrond.

Cultuur moet dus steeds meer gezien worden als het aan mensen voorbehouden vermogen tot betekenisgeving. Mensen moeten wereldwijd in staat zijn om een *repertoire* van multi-, supra- en interculturele kennis te benutten (Droogers 2001, Tennekes 1990:210). Men heeft die kennis nodig om met verschillen tussen mensen om te gaan, om zich, ook op lokaal vlak, in die nieuwe geglobaliseerde wereld te kunnen bewegen, en zelfs om daarin – tegen alle gelijkschakeling in – enigszins zichzelf te kunnen blijven. Daarin spelen elementen van de essentialistische cultuur een hardnekkige en veerkrachtige rol (vgl. Baumann 1999). Mensen willen graag zichzelf blijven. Juist onder veranderende en soms verwarrende, onzekere omstandigheden hebben ze daar behoefte aan. Migratie is voor de migrant evenzeer een aanslag op de eigen identiteit. Van de ontvangende kant gezien is een veranderende samenstelling van de bevolking een aanslag op de identiteit van de al aanwezige bewoners.

De vraag rijst vervolgens hoe mensen culturele kennis organiseren, beheeren en veranderen. Als cultuur steeds minder als een afgegrensd en lokaal systeem gezien wordt en steeds meer als een menselijk vermogen en als een uitgebreid *repertoire*, wordt die vraag actueel. Voor de kwestie van de integratie is belangrijk dat uit deze benadering naar voren komt dat mensen er weliswaar een min of meer vast archief op na houden, waaruit zij putten voor het begrijpen en interpreteren van de werkelijkheid, maar dat ze in de globaliserende wereld ook voortdurend onderhoud plegen aan dat archief. Ze doen delen weg, voegen nieuwe elementen toe, en ook in de innerlijke organisatie van het archief veranderen ze dingen, net zoals de gemiddelde pc-gebruiker mappen aanlegt en weer opruimt, documenten downloadt en weer weggooit, en intussen zich de virussen van het lijf moet houden. In het dagelijkse spraakgebruik worden de oude etiketten van de essentialistische cultuuropvatting nog altijd geplakt, maar de afwijkingen worden zo talrijk en verrassend dat veelmeer de vraag wordt welk deel van het archief in welke context wordt aangeboord voor welk doel en hoe in het gebruik het archief weer wordt veranderd. Als moskee en school met elkaar in contact komen, ontstaat een context waarin de deelnemers, elk met hun archief aan opinies en gedragvormen, het spel komen spelen, en met een eventueel gewijzigd archief weer weggaan.

Een moeizaam experiment

Voor school en moskee is van belang dat het maatschappelijke multiculturele spel een stuk moeilijker wordt als over en weer vastgehouden wordt aan essentialistische visies op de eigen cultuur, alsof men nog in het veilige eigen aquarium zit en denkt vanuit de heimwee, plus een dosis angst. Zo'n houding miskent wat werkelijk gebeurt: dat onderhandeld wordt op basis van nogal diffuse en veranderlijke repertoires van gewoonten, ideeën, emoties, goodwill, ressentimenten, gebruiken en voorkeuren die contextueel geactiveerd worden.

Machtsverschillen spelen daarin een hoofdrol. Macht en essentialisme vormen een hecht paar. Hoe groter de toegang tot machtsmiddelen en hulpbron-

nen, hoe meer men er in zal slagen een essentialistisch cultuurbeeld in stand te houden. Essentialistische standpunten vergemakkelijken machtshandhaving omdat ze duidelijke doelen scheppen. De media zijn bij dit machtsspel zowel een belangrijke hulpbron als een zelfstandige speler die de complexiteit wanhopig probeert samen te vatten in pakkende beelden en in soundbytes van twintig seconden. Sommige spelers beheren hulpbronnen zoals subsidies, of opleidingen, en kunnen daarom eisen stellen. De haringen wanen zich soms eigenaar van het giga-aquarium. Autochtonen voelen zich als een vis in het water omdat ze de weg beter weten en in belangrijke mate de spelregels dicteren.

De dilemma's die aan het eind van de casus worden opgesomd duiden op de verwarring van het giga-aquarium en het moeizame van het experiment. Religieuze organisaties mogen niet worden gesteund, want kerk en staat zijn gescheiden. Echter, hoe bereikt de overheid dan de mensen die juist rond een moskee zich organiseren en niet anders? Of een ander dilemma: hoe plooi je de religieuze identiteit van een school met die andere religieuze identiteit van de leerling? Vooral als een digitale manier van denken zich meester maakt van mensen, ontstaan de moeilijke keuzes, want het ponsgaatje kan niet tegelijk open en dicht zijn.

De casus laat ook zien dat besluiten over deze dilemma's vaak ad hoc worden genomen, rond een aanleiding of een gebeurtenis. Betekenisgeving verandert daardoor, soms op verrassende manieren. Beleid en beleidskaders lijken weloverwogen boven en buiten de loop der gebeurtenissen te worden geformuleerd, maar ze ondergaan wel degelijk de invloed van incidenten, de media en de publieke discussie. Het spelklimaat kan daardoor ingrijpend veranderen, zoals duidelijk is sinds de moord op Fortuyn. Door en na hem is integratie, verstaan als eenzijdige eis, politiek correct geworden. Elf september dreunt tegelijk nog na. Marokkanen en Turken worden nu dankzij Bin Laden primair als Moslims gelabeld. Tegelijk werkt de Islam op een nieuwe manier door in de identiteitsconstructie van Nederlandse moslim-allochtonen. Door kleine incidenten kunnen de spelregels tijdens het spel worden veranderd. Meisjes met hoofddoekjes zijn de aanleiding om hoofddoekjes én baseballcaps in één categorie onder te brengen en beide te verbieden. Of, een ander voorbeeld uit de casus: horen kerkklokken en minaretluidsprekers tot dezelfde categorie?

Continuïteit en verandering

Hoe wordt in de nieuwe situatie het spel gespeeld tussen essentialisme en verandering? Migrantenculturen vertonen naast essentialistische trekjes ook neiging tot verandering. De casus geeft het mooie voorbeeld hoe de Marokkaanse manier van denken over binnen en buiten in Nederland verandert. Of dat meisjes niet meer thuis worden gehouden van school in tegenstelling tot vroegere praktijken. In Nederland geboren Marokkaanse en Turkse Nederlanders ontwikkelen een geheel eigen visie op het land van herkomst van hun ouders, hetgeen ze merken als ze hun vakantie daar doorbrengen.

Maar migranten hebben aan de andere kant ook de neiging de cultuur die ze achterlieten mee te nemen als een foto, vastgelegd, terwijl na hun vertrek de film gewoon verder draait. Migranten versterken sommige elementen zelfs nog een graadje. Men wordt bijvoorbeeld uit pure identiteitsbehoefte meer en orthodoxer moslim dan men ooit geweest is. Het Nederlandse huisvestingsbeleid heeft de tendens tot handhaving van de eigenheid infrastructureel in zogenaamde probleemwijken verankerd. Enerzijds geeft het aantal schotelantennes aan in welke mate men met de rug naar de Nederlandse samenleving leeft. Tegelijkertijd maken migranten, ook al lijken de spelregels van de tijd van de verzuiling afgedaan, gebruik van de resten van dat zuilenstelsel zoals in onderwijs en omroep. Op die manier claimen en verkrijgen ze publieke ruimte voor hun identiteit (vgl. Werbner 1996 voor een dergelijke proces in Engeland).

Er spelen dus allerlei tendensen door elkaar, per context met uiteenlopende en soms dezelfde actoren. Er zijn tendensen tot vermenging en strategische overname. En tegelijk versterkt men op essentialistische wijze tradities – die men soms gisteren heeft bedacht. Er wordt sterk ad hoc gereageerd op gebeurtenissen, incidenten en trends, en tegelijk – maar in mindere mate – wordt beleid structureel doordacht en doet men serieus onderzoek. Beleidsmakers schrijven hun nota's en maken hun plannen, maar mensen gaan net als de samenleving hun eigenzinnige gang, zwalkend tussen essentialistische en flexibele neigingen. Er wordt een spel gespeeld van continuïteit en verandering.

Waar het heen gaat is daarom niet zo duidelijk als de integratiebepleiters denken. Dat mensen op allerlei niveaus en vanuit allerlei culturele achtergronden er met elkaar iets van moeten maken is duidelijk. Betekenisgeving en macht hangen samen, macht van de overheid, van beleidsmakers, maar ook de macht van het individu om ja te zeggen en nee te doen, om van regels kennis te nemen en ze met voeten te treden. De machtsfactor maakt de situatie nog ingewikkelder dan ze gezien de werking van cultuur en betekenisgeving al is. Dat lijkt een pessimistische conclusie. Gelukkig houdt het spelvermogen in dat een mens zich kan verplaatsen in een heel andere situatie of categorisering. Op dat in wezen tolerante vermogen zal nog een flink beroep worden gedaan. Het lokale face-to-face karakter van de relatie tussen moskee en school kan daarbij een flink voordeel zijn.

Kortom

Het zou verstandig zijn het woord integratie uit het vocabulaire te schrappen (en dan meteen ook maar autochtoon en allochtoon). Participatie lijkt een goede term, zoals onlangs (27-28.1.07) in NRC-Handelsblad door Ghorashi, Lubbers en Tahir verdedigd. De term integratie is veel te vaag want zegt niet wie waarin moet integreren of met welke criteria het slagen van die integratie gemeten moet worden. De bijbehorende cultuuropvattingen zijn achterhaald. Ze corresponderen meer met ideologische wensen en met heimwee naar een verloren verleden dan met de huidige geglobaliseerde werkelijkheid. Achterwege laten

van de term en het bijbehorende statische referentiekader voorkomt dat allerlei essentialistische noties een dialoog van doven voeden. Dat sluit het oog hebben voor het voorkomen van essentialistische tendensen niet uit, maar herleidt niet alles tot essenties. Repertoires hebben taaie bestanddelen, maar zelfs die kunnen worden herzien. Dan wordt ook vermeden dat de grote veranderingen die zich in de vorm van het globaliseringsproces in de cultuur voordoen, genegeerd worden, ook al zijn ze levensgroot aanwezig. De situatie is te complex om zich te lenen voor gemakkelijke versies. Juist daarom is het goed zich bewust te zijn van het veranderende, diffuse en deels onvoorspelbare van het gebruik dat alle partners voor hun betekenisgeving maken van cultuurrepertoires. In het contact tussen school en moskee kan een voortdurend monitoren van wat er gebeurt aan continue constructie en reconstructie van identiteiten, met oog voor spel als strategie, ertoe leiden dat alle partners plezier krijgen in wat er gebeurt. Zo'n oefening in speels samenleven kan dan dienen als voorbeeld voor situaties elders in de samenleving, tot in het parlement.

Noot

Dank aan Annick van Barneveld voor stimulerend commentaar.

Literatuur

- Akel, I. (2002). De multiculturele uitdaging. In: G. Extra en A. de Ruijter (red.), *De multiculturele samenleving als uitdaging* (pp. 1-14). Amsterdam: Aksant.
- Baumann, G. (1999). *The Multicultural Riddle: Rethinking National Ethnic and Religious Identities*. New York and London: Routledge.
- Droogers, A. (2001). Cultuur als repertoire: Schema's maken en breken. In: E. Bartels, A. van Harskamp, H. Wels (red.), *Cultuur maken cultuur breken, Essays voor Hans Tennekes over mogelijkheden en onmogelijkheden van invloeden op cultuurverandering* (pp. 129-142). Delft: Eburon.
- De Ruijter, A. (2002). Het multiculturele raadsel. In: G. Extra en A. de Ruijter (red.), *De multiculturele samenleving als uitdaging* (pp.17-34). Amsterdam: Aksant.
- Tennekes, J. (1990). *De onbekende dimensie: Over cultuur, cultuurverschillen en macht*. Leuven en Apeldoorn: Garant.
- Werbner, P. (1996). Stamping the earth with the name of Allah: *Zikr* and the sacralizing of space among British Muslims. *Cultural Anthropology*, 11 (3), 309-338.